

Turkish Studies

Volume 13/7, Winter 2018, p. 207-228

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13079>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Şubat 2018

✓ Accepted/Kabul: Mart 2018

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Soyalp TAMÇELİK – Yrd. Doç. Dr. Volkan TATAR

This article was checked by iThenticate.

DENİZ ENERJİ GÜVENLİĞİ: DOĞU AKDENİZ'DEKİ GÜNCEL GELİŞMELERİN JEOPOLİTİK DENGELERE ETKİSİ

Burak Şakir ŞEKER*

ÖZET

Doğu Akdeniz, kendi çevresinde gelişen tehditler karşısında bir engelleme kuşağı teşkil etmektedir; terörizm, insan ticareti (yasa dışı göç), göçmen kaçakçılığı, düzensiz göç, silah kaçakçılığı, uyuşturucu ticareti, uluslararası örgütlü suç, fakirlik, stabil olmayan rejimler, kitle imha silahlarının yayılması, Afganistan'dan Sahra Altı Afrika'sına kadar uzanan istikrarsızlık, bölgenin çevresindeki özelliklerinden bazılarıdır. Öte yandan; Doğu Akdeniz, askeri açıdan Orta Doğu'da yaşananları takip etme imkânı ve gerekli görülmesi durumunda operasyonlar için, Libya örneğinde olduğu üzere, sıçrama tahtasına dönüşme imkânı sunmaktadır. Doğu Akdeniz'deki önemli ama dünya doğalgaz rezervinin yalnızca yüzde 3,7'lik kısmına sahip olmasıyla kısıtlı hidrokarbon yatakları, bölgenin stratejik önemini artırmakla birlikte transit enerji taşımacılığını bir gerek olarak öne çıkarmakta ve kıyıdaş ülkeler arasındaki ilişkilerin doğasını da değiştirmektedir. Ancak, bu gaz yataklarından faydalanılması çevresel ortamdan ötürü karmaşık hale gelmektedir. Bölgedeki jeopolitik denklemin ötesinde, gazın çıkarılması ve taşınmasına yönelik teknik özellikler de yeni zorluklar çıkarmaktadır. Bölgenin jeopolitik değeri kapsamında; ÇHC, Kuşak ve Yol girişimi ile XXI. yüzyıl denizcilik vizyonunu Doğu Akdeniz'i de dahil ederek çizmiş; Doğu Akdeniz'de deniz hakimiyeti yarışına donanmasıyla dahil olan ve Suriye ile Irak'taki olaylara İran desteğiyle müdahale eden RF, Libya'da da dayanak noktaları geliştirmiş; neticesiz çok taraflı iş birlikleri yerine önemli gördükleri aktörlerle ikili çözümleri tercih ABD, bölge enerji denklemi için İsrail-Mısır-Suudi Arabistan iş birliğine özel bir değer vermiş; AB tarafından desteklenen Doğu Akdeniz Boru Hattı (East Med) projesi, İsrail-Yunanistan-GKRY üçlü görüşmeleriyle giderek somutlaşmış; Türkiye-GKRY arasında yaşanan anlaşmazlık, bölgenin geleceği için en önemli sorun olarak tanımlanmıştır. Bölgesel denklemin yeniden kurulduğu günümüzde, Doğu Akdeniz'in istikrarsız konumu, enerji güvenliği açısından çok daha önemli hale gelmiş ve aktörlerin

gelişen süreçte konumlarını tekrar değerlendirmeleri gerekmiştir. Bu çalışmada; ABD, RF ve ÇHC başta olmak üzere önemli küresel güçler ile bölge ülkelerinin, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'e yönelik askeri, ekonomik ve siyasi alandaki strateji ve taktiklerini enerji güvenliği çerçevesinde yeniden yapılandırma çabası içerisinde oldukları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deniz Enerji Güvenliği, Doğu Akdeniz, Jeopolitik, Hidrokarbon

MARITIME ENERGY SECURITY: THE EFFECTS OF THE CURRENT AFFAIRS IN THE EASTERN MEDITERRANEAN TO THE GEOPOLITICAL BALANCES

ABSTRACT

Eastern Mediterranean have been creating barrier belt in its own backyard against growing threats and these are some of the characteristics around the region; terrorism, human trafficking (illegal migration), migrant smuggling, irregular migration, arms smuggling, drug trafficking, international organized crime, poverty, unstable governments, proliferation of weapons of mass destruction (WMD), extending instability from Afghanistan to Sub-Saharan Africa. On the other side, Eastern Mediterranean provides the opportunity to transform to springboard for monitoring the events in Middle East from military perspective and for the operations if required as like the case of Libya. Hydrocarbon fields in Eastern Mediterranean, which are significant but limited by having only % 3.7 natural gas proven reserves of the world, have been putting forward the transit energy transportation as a necessity and also developing the nature of the relations between the coastal states in addition to increasing the strategic importance of the region. However, it has been complex to be exploiting these gas fields due to environmental situation. Beyond the geopolitical equation in the region, technical specialties intended to drilling and transportation of the gas have been creating new challenges. In the framework of the geopolitical value of region; PRC has determined its XXI. century maritime vision with including Eastern Mediterranean by One Belt One Road initiative, RF has developed fulcrums in Libya by intervening the events in Syria and Iraq by Iran's support and involving the rivalry of naval dominance in Eastern Mediterranean; USA has esteemed the cooperation between Israel-Egypt-Saudi Arabia for the energy equation of region by preferring bilateral efforts with deemed significant countries rather than thankless multilateral cooperation; East Med Project, supported by EU, has become concrete growingly with Israel-Greece-Greek Cypriot trilateral meetings; the dispute between Turkey-Greek Cypriot has been defined as the most challenging issue for the future of region. Today, when the regional equation has been reestablishing, unstable situation of the Eastern Mediterranean has been more crucial regarding the energy security and actors have been in a situation to reevaluate their status progressively. In this research, it is assessed that global powers mainly USA, RF plus PRC and countries in the region have been endeavoring to reconstruct their strategies and tactics in the

military, economic, political fields for Middle East and Eastern Mediterranean in the framework of energy security.

STRUCTURED ABSTRACT

Eastern Mediterranean have been creating barrier belt in its own backyard against growing threats and these are some of the characteristics around the region; terrorism, human trafficking (illegal migration), migrant smuggling, irregular migration, arms smuggling, drug trafficking, international organized crime, poverty, unstable governments, proliferation of weapons of mass destruction (WMD), extending instability from Afghanistan to Sub-Saharan Africa. On the other side, Eastern Mediterranean provides the opportunity to transform to springboard for monitoring the events in Middle East from military perspective and for the operations if required as like the case of Libya. Hydrocarbon fields in Eastern Mediterranean, which are significant but limited by having only % 3.7 natural gas proven reserves of the world, have been putting forward the transit energy transportation as a necessity and also developing the nature of the relations between the coastal states in addition to increasing the strategic importance of the region. However, it has been complex to be exploiting these gas fields due to environmental situation. Beyond the geopolitical equation in the region, technical specialties intended to drilling and transportation of the gas have been creating new challenges. In the framework of the geopolitical value of region; PRC has determined its XXI. century maritime vision with including Eastern Mediterranean by One Belt One Road initiative, RF has developed fulcrums in Libya by intervening the events in Syria and Iraq by Iran's support and involving the rivalry of naval dominance in Eastern Mediterranean; USA has esteemed the cooperation between Israel-Egypt-Saudi Arabia for the energy equation of region by preferring bilateral efforts with deemed significant countries rather than thankless multilateral cooperation; East Med Project, supported by EU, has become concrete growingly with Israel-Greece-Greek Cypriot trilateral meetings; the dispute between Turkey-Greek Cypriot has been defined as the most challenging issue for the future of region. Today, when the regional equation has been reestablishing, unstable situation of the Eastern Mediterranean has been more crucial regarding the energy security and actors have been in a situation to reevaluate their status progressively. In this research, it is assessed that global powers mainly USA, RF plus PRC and countries in the region have been endeavoring to reconstruct their strategies and tactics in the military, economic, political fields for Middle East and Eastern Mediterranean in the framework of energy security.

First of all, crisis is a dimension of the relations between two countries and it denotes a major change in quality or grade of this relationship. In fact, this definition is a description from McClelland, considered a veteran in the study of crisis analysis. Crisis, is a short reaction that exhibits a high danger in an important value and it is a condition that occurs abruptly. After this brief description of crisis, we can define the Cyprus Crisis as an international one, a crisis between two or more countries' governments in which a series of interactions are possible. In fact, these relations occur in a period where there is little likelihood of war and where serious conflict of interest arises. Basically,

this aspect of the crisis may mean nothing but if the status changes in the international system, then raised tensions in the negotiations could increase the possibility of military action and structure of the system may be illustrated as a destruction of itself. (McClelland, 1960, 307)

In fact, every crisis, acts as the instability of the system, therefore, crisis is separated into many small groups in order to find more consistent choices. For example, according to US; it is defined as a situation which poses a threat to its soil, citizens, military forces and vital interests. A threat to US can even be transformed into a diplomatic, economic and political crisis in which cases are evaluated as a whole. In this study, undoubtedly the subject is not the definition of crisis but the Cyprus issue and crisis management in The Eastern Mediterranean. In fact, crisis management in The Eastern Mediterranean issue is the sum of direct measures with the purpose to limit the tense situation, drive and the conflict. In other words, crisis management is a diplomatic effort supported by military forces. However, it should be mentioned that crisis management is also to for see competition of all kinds against the related party. Due to the location of Cyprus it controls the entire eastern Mediterranean, and not only the littoral countries are a fact that all major powers know and they will compete for the island and hydrocarbon resources.

In this sense, with the Cyprus's strategic importance, we will need to assess the rapidly changing conditions in the future not only in terms of history. Accordingly, the European Union and the Council of Europe, on the other hand, Greece, Britain, the US and Russia, from 1974 till now they have been destabilizing the island and The Eastern Mediterranean. In this context the issue of Cyprus and the importance of Eastern Mediterranean is no longer an issue between Turks and Greeks living on the island but also between the US-Israel-Russia-China-Turkey-Greece. Therefore, this issue may touch the process of membership of Turkey to the European Union and the operational effectiveness of NATO as well. It can even be said that the problem evaluates as an integration of Islamic civilization with Western European values and institutions. In fact, this interaction takes place in the opposite direction, so, the EU's security and sovereignty issues in the Eastern Mediterranean, Caspian oil, pipelines and so many factors as like economic and energy contents affects the development progress in the region. In fact, what Turkey needs is to be dominant in every line of government policy and in all areas of this hydrocarbon policy. Beyond the geopolitical equation in the region, technical specialties intended to drilling and transportation of the gas have been creating new challenges. The dispute between Turkey-Greek Cypriot has been defined as the most challenging issue for the future of region. Today, when the regional equation has been reestablishing, unstable situation of the Eastern Mediterranean has been more crucial regarding the energy security and actors have been in a situation to reevaluate their status progressively.

Keywords: Maritime Energy Security, Eastern Mediterranean, Geopolitical, Hydrocarbon

Giriş

Doğu Akdeniz’de keşfedilen ya da potansiyel olarak görülen hidrokarbon rezervleri üzerinde hâkimiyet kurma çabası, ilgili devletler arasında bir taraftan yeni uyuşmazlıkların çıkmasına, diğer taraftan da mevcut eski sorunların derinleşmesine yol açmıştır. Bu sorunların hukuki alana yansımaları, bölgede yeni deniz yetki alanları (kıta sahanlığı, münhasır ekonomik bölge (MEB)) sınırlandırması anlaşmazlıklarını ortaya çıkarmıştır.

Son yıllarda elde edilen bulgular ve uluslararası örgütlerin daha fazla doğalgaz rezervine yönelik tahminleri, dünyanın en önemli enerji şirketlerinin ilgisini bölgeye çekmektedir. Doğu Akdeniz’de sondaj yapılmadan ne kadar potansiyel olduğunun tam manasıyla ortaya konulmasının zor olduğu açık olsa da yapılan son çalışmalar çerçevesinde 7 TCM’lik¹ bir rezervin bulunduğu tahmin edilmektedir. (Hodgson, 2015, s. 35) Dünya kanıtlanmış doğalgaz rezervinin 186,6 TCM olduğu ve en zengin bölgenin Orta Doğu’da 79,4 TCM rezerv bulunduğu değerlendirildiğinde, Doğu Akdeniz potansiyeli nispi olarak ne görmezden gelinecek ne de abartılacak bir miktardadır. Ayrıca İran’da 33,5 TCM, Rusya Federasyonu’nda (RF) 32,3 TCM ve Katar’da 24,3 TCM doğalgaz rezervi bulunmakta, en fazla üretim/tüketim Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından yapılmaktadır. (BP, 2017)

Diğer taraftan, doğalgaz konusunda yapılan tahminler arttıkça bölge ülkeleri arasındaki gergin ortam kötüleşmektedir. Türkiye’nin GKRY ve Mısır ile ilişkileri olumsuzluk/çatışma halinde bulunurken, Mısır’ın İsrail ile ilişkileri hâlihazırda iş birliği olarak görülmekte ancak gelecek konusunda her zaman bir belirsizlik bulunmaktadır. Son olarak, İsrail ve Türkiye bir taraftan ortak zemin bulma çabasına girişmekte, bununla birlikte geçmişteki anlaşmazlıkların tekrar canlanması ihtimali birçok kuşkuyla yol açmaktadır.

Doğu Akdeniz’in Stratejik Değeri

Doğu Akdeniz, Süveyş Kanalı’na derinlik kazandırarak ticari kavşak noktası teşkil etmektedir ve bu sebepten dolayı bölge aktörleri ile birlikte, ABD, Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC), RF ve Avrupa Birliği’nin (AB) de ilgisini çekmektedir. Bununla birlikte; Süveyş Kanalı’nın geçtiğimiz dönemde genişletilmesi, günlük kapasiteyi iki katına çıkararak geçiş sürecini kısaltmış ve bölgenin stratejik önemine ek olarak bir de kritik öneme haiz deniz ulaştırma hattını ortaya çıkarmıştır.

Doğu Akdeniz, kendi çevresinde gelişen tehditler karşısında bir engelleme kuşağı teşkil etmektedir; terörizm, insan ticareti (yasa dışı göç), göçmen kaçakçılığı, düzensiz göç, silah kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı, yasa dışı ticaret, uluslararası örgütlü suç, fakirlik, istikrarsız rejimler, kitle imha silahlarının yayılmasına yönelik tehlikelerle Afganistan’dan Sahra Altı Afrika’sına kadar uzanan istikrarsızlık, bölgenin çevresindeki özelliklerinden bazılarıdır. (Şeker, 2016a, s. 121)

Öte yandan; Doğu Akdeniz, askerî açıdan Orta Doğu’da yaşananları takip etme imkânı ve gerekli görülmesi durumunda operasyonlar için, Libya örneğinde olduğu üzere, sıçrama tahtasına dönüşme imkânı sunmaktadır. Gerek DAES’in artan güç kaybı sonucu Suriye ve Irak’ta oluşan kontrolsüz alanlar gerekse Libya’da hüküm süren kaos, AB’nin en büyük korkusu olan mülteci akınlarını tetikleyecektir. (Şeker, 2016b, s. 597)

Avrupa pazarlarına ulaşım ise geniş coğrafi bölgede bazı dayanakları şart koşturmaktadır. Bu şartlar, yapılan yatırımlar neticesinde dolaşıma giren ticari malların taşındığı deniz yollarının, deniz kuvvetlerinin varlığı çerçevesinde güçlendirilmesi vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bununla birlikte gerek kendi ülkelerindeki yaşam koşullarından gerekse de kötü şartlar altında misafir edildikleri

¹ Trillion cubic meter-trilyon metre küp.

ülkelerin sığınma şartlarından dolayı önümüzdeki dönemde AB’de sığınma arayacak potansiyel insan gruplarının, Avrupa toprağına ayaklarını basmadan önceki son kontrol aşamasında önleme özelliğı ile Doğı Akdeniz, AB için vazgeçilmez hale gelmektedir. (AB, 2017b)

Uzun dönemdir yapılan incelemelere göre bazı büyük gaz yataklarının Doğı Akdeniz’de bulunabileceğı ihtimali giderek kuvvetlenmektedir. Ancak, bu gaz yataklarından faydalanılması çevresel ortamdan ötürü karmaşık hale gelmektedir. Bölgedeki jeopolitik denklemin ötesinde, gazın çıkarılması ve taşınmasına yönelik teknik özellikler de yeni zorluklar çıkarmaktadır. (IEA, 2014, s. 158)

Doğı Akdeniz gazı, Avrupa’nın enerji ihtiyacının çeşitlendirilmesi noktasında bir etken teşkil etmektedir. Tek çözüm olmamakla beraber başka seçenekler ile birlikte değerlendirildiğinde olağanüstü derecede faydalı olabilecektir. Geçmişe nazaran giderek ivmelenen bir perspektif olduğu düşünüldüğünde yakın zamanda olabilecek gelişmelerin işaretleri de ortaya çıkmaktadır. (Morningstar, 2016) Enerji güvenliğine çerçevesinde; İran, Türkmenistan ve Azerbaycan ile hedeflenen projeler istisna olmak üzere, AB ülkelerinin büyük oranda Rusya ve Norveç’e bağımlı olduğu bilinen bir gerçektir (Kanter, 2016) ancak Norveç’in sahip olduğu doğalgaz miktarı dramatik bir şekilde azalmaktadır. Bu nedenle, Doğı Akdeniz gazı dikkat çekmektedir, çünkü tamamlayıcı kaynak teşkil etme potansiyeli mevcuttur. (Schiffer, 2014)

Amerikan Exxonmobil, Fransız Total, İngiliz BP, İtalyan ENI, Hollandalı Shell ve Katarlı QP gibi enerji devlerinin bölgede faaliyet göstermeleri, bölgenin konumunun stratejik seviyeye çıkmasının tesadüf eseri olmadığını göstermektedir. (Smedley, 2016) Öte yandan analizlerin, araştırmaların ve sondaj faaliyetlerinin yanı sıra doğalgazın taşınması da çok taraflı ve farklı boyutları olan bir meseledir. Bu noktada da farklı seçenekler bulunmaktadır ve doğalgaz miktarı bölge ülkeleri ve şirketlerin ümit ettiği kadar yüksek oranda ise birden fazla seçenek eyleme dönüştürülebilir.

Bu kapsamda doğalgazın taşınmasındaki ihtimaller değerlendirildiğinde, birinci seçenek, İsrail gaz yataklarından Kıbrıs ve Lübnan MEB’i vasıtasıyla Türkiye’ye yönelecek denizaltı boru hattının inşasıdır. (Baker, 2017) İkinci seçenek, Kıbrıs meselesinin çözülmesi durumunda, gazın Kıbrıs vasıtasıyla taşınması ve denizaltı boru hatları ile yerüstü boru hatları arasında bir sentez oluşturulmasıdır. Üçüncü seçenek, İsrail ve Kıbrıs gazının Mısır’a yönlendirilmesi (AB, 2014a, s. 38) ve şu anda kapasite altında faaliyet gösteren iki doğalgaz sıvılaştırma terminalinde sıvılaştırılması ve piyasalara gemi vasıtasıyla taşınmasıdır. Söz konusu seçenek nihai noktalara ulaşım hususunda büyük bir esneklik sağlasa da uzun vadede maliyet daha da artmaktadır. (Green, 2017) Dördüncü seçenek ise Doğı Akdeniz Doğalgaz Boru Hattı’nın² (DABH) boru hattının inşasıdır. Bu boru hattı Doğı Akdeniz doğalgaz yataklarını Yunanistan ve buradan da İtalya ile Avrupa’ya bağlayacaktır. Bu proje; uzak mesafe, yüksek derinlik ve çetin deniz koşulları sebebiyle şimdilik en yüksek maliyete sahip seçenek olarak değerlendirilmektedir. (Ministry of Foreign Affairs of Italy, 2016) Burada ayrıca belirtilmesi gereken bir diğer husus da DABH’in gerekli kriterleri yerine getirerek AB tarafından Ortak Çıkar Projesi³ olarak addedilmesi, söz konusu projenin “düşük maliyet, hızlı planlama, garantili izin, yatırımcılara açık olma” konularında desteklenmesidir. (AB, 2017a, s. 8-9) Bu kapsamda Aralık 2017’de İsrail-İtalya-Yunanistan-GKRY arasında projenin gerçekleştirilmesine yönelik bir mutabakat anlaşması da imzalanmıştır. (Geropoulos, 2017)

Boru hattının Türkiye ile birleşmesini de destekleyen İsrail Enerji Bakanı, birisi Yunanistan’a diğeri ise Türkiye’ye olmak üzere iki boru hattının inşasını ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca İsrail, sondaj sahalarının emniyeti için Almanya ile yaptığı SA’AR 6 sınıfı ileri teknolojiye

² Eastern Mediterranean Natural Gas Pipeline (East Med)

³ Project of Common Interest (PCI)

sahip korvet anlaşması kapsamında bölge güvenliğine hayati önem verdiğini göstermektedir. (Kennedy, 2016)

Bölgede şu ana kadar tespit edilen en büyük doğalgaz yatağı Zohr sahasıdır ve bu doğalgaz yatağı Mısır MEB'i içerisinde bulunmaktadır. Turizmi gelişme gösteremeyen, Süveyş Kanalı'ndan umduğu gelirleri elde edemeyen, ayrıca Libya sınırlarındaki durumu istikrarsız olan Mısır için bu doğalgaz yatağı verileri değiştirme yeterliliğine (game changer) sahiptir. (Tamçelik ve Kurt, 2015, ss. 445-449) Mısır, 2019 yılında sondaja başlamayı hedeflerken, ilgili taraflar Mısır'ın mevcut iki sıvılaştırma terminalini değerlendirerek bölgede giderek daha kritik bir rol oynayabileceğini düşünmektedir. (Natural Gas Asia, 2015)

Yunanistan ile GKRY'nin, Mısır ve İsrail ile üçlü iş birliğinin öne çıkarması yönünde elverişli bir zemin bulunduğu tespiti öne çıkmaktadır. Ayrıca Yunanistan, enerji sahnesine dâhil olmanın yanı sıra, Mısır ile yapacağı stratejik iş birliği sayesinde, kendisine büyük ekonomik getiri sağlaması düşüncesiyle gemilerin Süveyş Kanalı'ndan serbest geçişinin sağlanmasını hedeflemektedir. (Hadjicostis, 2016)

AB'nin enerji tedarik güvenliğinin güçlendirilmesi noktasında hem tedarikçi hem de yeni yol arayışları çerçevesinde Doğu Akdeniz en önemli bölge olarak öne çıkmaktadır ve bunun için ekonomik-teknik kriterler ile jeopolitik esaslara dayanan doğru seçimlerin yapılması gerekmektedir. Tüm ilgili tarafların memnun edilmesi kapsamında; bölgedeki güçlü aktörlerin anlaşma ihtimalleri sonucunda yapılacak menfaat sınırlandırmalarında, enerji ve Kıbrıs meselesi gibi daha geniş çaplı çözümler, tek boyutlu anlaşmalar yerine ancak ve ancak "ya hep ya hiç" kurgusunda ısrar edildiğinde oluşacak muhtemel kayıpların vurgulanması ile gerçekleştirilebilecektir.

İran gazının ve Amerikan kaya gazının (şimdilik maliyetler açısından rekabet edici değildir) enerji rekabeti oyununa dâhil edilmesinin arifesinde, Doğu Akdeniz'deki zaman kısıtı, baskı yapıcı şekilde işlev göstermektedir. (Columbia Center on Global Energy Policy, 2016, s. 5) Bölgede faaliyet gösteren enerji şirketleriyle ortak bir karar verilmesi kapsamında; bölgesel bir müşteri olarak nüfus büyüklüğü ve artan talep ihtiyacından ötürü önceliğini koruyan Türkiye'nin uzlaşmacı niyetlere sahip olarak genel çözümleri desteklemesi yeterli olacaktır. Ancak böyle bir mutabakatın, başkanlık seçimi sonucuna kadar gerçekleşmesi ihtimal dışıdır.

Rusya'nın bölgedeki olaylara son dönemdeki müdahalesi; yaşamsal çıkarlara değil ancak güçlü stratejik çıkarlara yönelik bir alanda daimî bir doğal varlığa duyulan çıkarlar örgüsüne ilişkindir. Rusya'nın özellikle Suriye'ye müdahalesinin, Libya'da dayanak noktaları geliştirmesinin, ayrıca Mısır'ın enerji meselelerine dâhil olmasının arkasında; Doğu Akdeniz'deki gaz miktarının kendisi için kaygı duyulacak bir rakip olmasından ziyade, en iyi müşterilerinden olan AB ve Türkiye'yi yakinen takip etmek ve gerektiğinde anlaşmalara müdahil olmak yatmaktadır. (Butter, 2015)

ABD Dışişleri Bakanı Rex Tillerson'ın, Exxonmobil'deki uzun süreli görevinden ötürü bölgedeki enerji potansiyelinin farkında olması sebebiyle Doğu Akdeniz'i ABD'nin dış politikasının gündemine mutlaka getireceği beklenmektedir. Yeni yönetimin, İsrail-Mısır iş birliğine özel bir değer verdiği ve önemli gördükleri aktörlerle isabetsiz/neticesiz çok taraflı iş birlikleri yerine ikili çözümleri tercih ettiği görülmektedir. Eğer bu şekilde farklı ortaklık yapıları ortaya çıkarsa ya da ABD belirli bir müttefik mihverine dayanırsa, AB'ye büyük bir hareket alanı kalacaktır. (U.S. Department of State, 2017)

Doğu Akdeniz'de Enerji Kaynakları ve Bölgesel İş birliği

Doğu Akdeniz ülkelerinin MEB'lerinde; özellikle İsrail (Tamar, keşif yılı: 2009; Leviathan, keşif yılı: 2010), GKRY (Afrodit, keşif yılı: 2011), ve Mısır'da (Zohr, keşif yılı: 2015) keşfedilen

TCM'lik doğalgaz ve BBL'lik⁴ petrol yatakları, bölgenin jeopolitik öneminin yeniden değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir. (EIA, 2013)

Mısır haricinde diğer ülkelerin, iş birliği yapmadan, söz konusu hidrokarbon yataklarına yönelik yatırım yapmalarının (boru hattı, sıvılaştırma terminali, ihracat tesisleri/limanları, elektrik santralleri) maliyet etken olmaması sebebiyle bölgenin yeni jeopolitik durumu tarafları müşterek stratejik yatırımlara zorlamaktadır. GKRY⁵, Afrodit⁶ (200 BCM⁷ doğalgaz potansiyeli) sahasına istinaden öncelikle Vassilikos'ta LNG⁸ terminali inşa etmeyi hedeflemiş ancak yetersiz gaz potansiyeli ve yüksek maliyetler sebebiyle bahse konu gazı iç talep için kullanmaya karar vermiştir. (LNG World News, 2014) Diğer taraftan, İsrail ise Tamar (280 BCM) ve Leviathan (620 BCM) sahalarına istinaden tek başına LNG terminali inşasını yine güvenlik ve ekonomik sebeplerle ertelemiş, bunu yerine iş birliği projelerine yönelmiştir. (EIA, 2013) Bu sebeple oluşturulan İsrail-GKRY iş birliği projesinde, 2020'li yıllarda ortak doğalgaz ihracatının başlaması öngörülmekle beraber, GKRY-Türkiye anlaşmazlığı sebebiyle hâlihazırdaki konjonktürde bu projenin ne başlangıcında ne de aktarılmasında Türkiye'ye rol biçilmemektedir. (Zemach, 2016, s. 64)

İsrail ve GKRY'nin sahip olduğu gaz rezervinin toplamından (1,1 TCM) daha fazlasına Zohr⁹ (2,2 TCM'lik milli gaz rezervinin yaklaşık yarısı) sahasıyla sahip olan Mısır, Doğu Akdeniz'in enerji merkezi olmasını sağlayacak kilit bölgesel aktör konumuna yükselmiş ve ezber bozan/oyun değiştirici potansiyel politikaların sahibi olmuştur. Mısır'ın bu konumu, 1990'lardan itibaren doğalgaz üretimine başlama ve 2000'li yıllardan sonra ihraç etme tecrübesine dayanmaktadır. (EIA, 2013) Yeni statüsünün somut bir örneği, GKRY'nin güneyindeki Afrodit sahasının, boru hatlarıyla Mısır ihracat terminallerine bağlanmasını hedefleyen ve Ağustos 2016'da imzalanan iş birliği anlaşması olmuştur. (Venna, 2016) Diğer taraftan, ülkenin son dönemdeki istikrarsız yapısı ve düzensiz iç talebi, tek başına yatırımlar yapma konusunda hedeflerine engel teşkil etmekte ve bu durum Mısır'ı GKRY-İsrail ile iş birliğine zorlamaktadır. (Shiryaevskaya, 2016) ENI şirketi tarafından Şubat 2018'de Zohr sahasının uzantısında aynı verimliliğe sahip Calypso sahasını keşfettiğini açıklaması da orta vade planlamaları etkileyecektir. (CSIS, 2018)

Yunanistan ve GKRY isteklerine ulaşmak için; başta Rodos, Meis ve Kıbrıs olmak üzere adaların coğrafi konumlarını ve deniz yetki alanları sınırlandırmasındaki ortay hatlar metodunu suiistimal ederek, Anadolu ile bu adalar arasındaki ortay hatları, sırasıyla Türkiye-Yunanistan ve Türkiye-Kıbrıs deniz yetki alanları sınırı hâline dönüştürmeye çalışmaktadır. Yunanistan ayrıca; Girit, Kaşot, Kerpe, Rodos ve Meis adalarının kıyılarını sınırlandırmada kullanılacak ilgili kıyılar kabul ederek, ortay hat prensibi temelinde Mısır, GKRY, Lübnan ve Libya ile sınırlandırma antlaşmaları yapmış/yapma çabasına girmiştir.¹⁰ (El-Katiri, 2016, s.17)

Kıbrıs'ın kıta sahanlığında petrol araştırılması ve çıkarılması için ruhsatlar vermiş, söz konusu ruhsat sahaları için ihaleler açmış ve sondaj girişimlerinde bulunmuştur. Bu bağlamda, Türkiye açısından bakıldığında Doğu Akdeniz deniz yetki alanları uyuşmazlığının ikiye ayrıldığı görülmektedir. İlk olarak, GKRY-Yunanistan ikilisi, Türkiye'yi Doğu Akdeniz'de uzun kıyıları sayesinde sahip olduğu geniş kıta sahanlığı alanlarını dikkate almaksızın Antalya Körfezi açıklarında dar bir deniz alanına kısıtlamayı hedeflemektedir. İkinci olarak, GKRY, Kıbrıs uyuşmazlığını denize

⁴ Billion Barrels-Milyar Varil

⁵ Ülkenin elektrik ihtiyacının %94'ü ithal edilen petrolden karşılanmaktadır. (LNG World News, 2014)

⁶ Sahada faaliyet gösteren şirketler: DELEK (İsrail), ENI (İtalya), TOTAL (Fransa), EXXONMOBİL (ABD), NOBLE (ABD), SHELL (İngiltere), Qatar Petroleum (Katar). (OGJ, 2016).

⁷ Billion Cubic Meters-milyar metre³

⁸ Liquefied Natural Gas-sıvılaştırılmış doğalgaz

⁹ ENI şirketi bahse konu sahada faaliyet göstermektedir. Ayrıca, BP ve SHELL ile yaptığı iş birliği sonucunda Mısır'ın batısındaki çöllerde yeni doğalgaz yatakları tespit etmiştir. (Baconi, 2017, s. 9)

¹⁰ Ürdün ve Filistin de üçlü görüşmeler ile diğer ortak menfaat konularında hedef seçilmiştir. (Kattan, 2012)

yaymakta, deniz yetki alanları sınırlandırmalarında Kıbrıs'ı tek başına temsil etmek ve Ada'nın doğal kaynaklarını tek başına sahiplenmek istemektedir. Türkiye ise yarı kapalı bir deniz olan Doğu Akdeniz'de, kıta sahanlığı ve MEB sınırlandırmalarının, uluslararası hukuka uygun olarak, tüm ilgili kıyıdaş devletler arasında hakkaniyet ilkesine göre yapılmasını savunmaktadır. (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2012)

Doğu Akdeniz'de İsrail tarafından icra edilen hidrokarbon arama ve işletme faaliyetlerine ilişkin olarak; ilk defa 1999-2003 tarihleri arasında Noa, Mari B ve Nir Sahalarında hidrokarbon rezervleri keşfedilmiş ve bu bağlamda Doğu Akdeniz'deki enerji denkleminde yer almaya başlamıştır. (EIA, 2016) İlk büyük doğal gaz keşfi ise Delek Group (İsrail-%53) ve Noble Energy (ABD-%47) Konsorsiyumu tarafından 2009 yılında yaklaşık 280 BCM büyüklüğünde olan Tamar Sahasında yapılmış ve aynı yıl 14 BCM büyüklüğünde Dalit Sahası keşfedilmiştir. 2010 yılında ise keşfedilmiş en büyük rezerv olan 620 BCM büyüklüğündeki Leviathan Havzası ve ayrıca 2011-2013 yılları arasında Karish, Tamar, Simpson ve Afrodit Sahaları bulunmuştur. (Tagliapietra, 2016, s. 106)

İsrail tarafından işletme hakkı verilen dokuz sahadan¹¹ yalnızca Tamar Sahasında 2013 yılında ilk doğal gaz üretimine başlanmış ve döşenen boru hattı vasıtasıyla doğal gaz sevkiyatı başlamıştır. (Ratner, 2016, 9-10) En büyük doğal gaz rezervi Leviathan Sahasında ise 2019-2020 yıllarında tam kapasite üretime geçilmesi beklenmektedir. (Reuters, 2016) Ayrıca, Eylül 2016'da Noble Energy şirketi ile Ürdün Hükümeti arasında 10 milyar \$ değerinde bir anlaşma yapılmış (Abu-Nasr, 2016), bu çerçevede, daha önce anlaşma sağlanan sahaların dışında kalan diğer 24 blok için de Kasım 2016-Mart 2017 tarihleri arasında ayrıca hidrokarbon ruhsat ihalesi açılmıştır.¹² (Al Jazeera, 2016)

Bununla birlikte, İsrail'in sahip olduğu enerji kaynaklarının Türkiye veya Yunanistan üzerinden Avrupa'ya sevkine yönelik maliyet hesaplamasını içeren çalışmaların yapıldığı da bilinen bir gerçektir. İsrail için en uygun sevk rotasının Türkiye üzerinden olacağı argümanına karşılık; GKRY ve Yunanistan tarafından, GKRY-Girit-Yunanistan-Avrupa arasında teşkil edilecek bir hat öne çıkarılmaktadır.¹³ Ayrıca Yunanistan, enerji sahnesine dâhil olmanın yanı sıra, Mısır ile yapacağı stratejik iş birliği vesilesiyle gemilerinin Süveyş Kanalı'ndan serbest geçişinin sağlanmasını hedeflemektedir. (Stocker, 2012, s. 579)

Burada ilave edilmesi gereken bir diğer husus da Avrasya Enterkonnektörü Elektrik Bağlantısının Avrupa Komisyonu Ortak Menfaat Projesinin (Project of Common Interest) en önemlileri arasında yer alması ve AB'nin en önemli elektrik koridoru (electricity highways)

¹¹ Leviathan Sahası, Tamar Sahası, Shimshon Sahası, Mari B ve Noa Sahası, Karish ve Tanin Sahası, Dalit Sahası ve Afrodit Sahası.

¹² İsrail'in kıyısında doğal gaz üretim yapma hakkını elinde bulunduran Delek Group-Noble Energy Konsorsiyumu'nun doğal gaz tesisi kurmak üzere yatırım kararı verdiği, projenin ilk safhasını gerçekleştirmek üzere 3 yıl süresince 3.75 milyar \$ yatırım yapacağı şirketler tarafından açıklanmıştır. 2010 yılında doğal gaz potansiyelinin bulunmasından itibaren projenin birçok defa ertelenmiş, nihayetinde ilk üretimin 2019 yılında gerçekleşmesi beklenmektedir. Projenin ilk safhası tamamlandıktan sonra, yılda 12.4 BCM üretim kapasitesine sahip olacak ve bu rakam hem kısmen İsrail piyasası hem de bölge piyasası için yeterli olacaktır. (Fortune, 2016) Konsorsiyum açıklamalarına göre Mısır ve Ürdün'e gönderilecek doğal gaz ile ilgili anlaşmalar şimdiden teminat altına alınmış ve projenin ikinci safhası tamamlandıktan sonra üretim kapasitesinin yaklaşık iki katına çıkarılarak yılda 21.4 BCM'ye ulaşması hedeflenmiştir. İsrail'in, bu ilave üretimi 2020 yılı itibarıyla Türkiye'ye ihraç etmeyi planladığı, böylece doğal gaz kaynaklarını stratejik olarak kullanarak iki ülke arasındaki bağları güçlendirmeyi hedeflediği resmî açıklamalarda yer almıştır. (Reed, 2016) Bununla birlikte; söz konusu proje Doğu Akdeniz'deki tek çalışma değildir, Mısır MEB'inde bölgenin en büyük doğal gaz yatağı olan Zohr sahasındaki çalışmalar da akılda tutulmalı ve 2018 içerisinde üretime başlayabileceği dikkate alınmalıdır. Ayrıca, tüm iç ve dış müdahalelere rağmen, Lübnan da bu konuda ilk açık deniz lisansını almak üzere yoğun çaba içerisinde. (Baconi, 2017, s. 4)

¹³ İsrail Büyükelçiliği tarafından yapılan çalışmaya göre; Türkiye üzerinden gitmesi halinde, 600 km boru hattı, 3.3 milyar \$ maliyet olacağı, Yunanistan üzerinden taşınması halinde, 1.300 km boru hattı, 7.15 milyar \$ maliyet hesaplanmıştır. (Daily Sabah, 2016)

çalışması olmasıdır. 2022’de bitmesi hedeflenen projede 1520 kilometrelik İsrail-GKRY-Girit-Attika elektrik hattı boyunca gerekli denizaltı ve derinlik araştırmaları yapılarak İsrail karasularında bulunan çok yüksek potansiyelli doğalgaz kaynakları aracılığıyla üretilecek olan elektrik ile 10 milyar € kâr edilecektir. Bahse konu proje ile; Doğu Akdeniz ile AB arasında bir elektrik koridoru oluşturmak ve İsrail-GKRY-Girit enerji yalnızlığını sonlandırarak Avrupa enerji güvenliğini artırmak, ayrıca Doğu Akdeniz’den Avrupa’ya yapılacak olan doğalgaz ihracatı anlaşmasının da İsrail-GKRY-Yunanistan aracılığıyla gerçekleştirilmesini sağlamak üzere güzergâh altyapısı geliştirmek hedeflenmektedir. (Shaffer, 2011, s. 5380)

Böylece Yunanistan; yeni açılan ihaleler bağlamında da İsrail’in hidrokarbon sahalarına şirketleri aracılığıyla talip olabilecek ve bu şirketlerin doğal gazın sevki konusunda da alıcı ülkelerle müzakere yapmasını sağlayabilecektir. Bu hedef dikkate alındığında; İsrail ile GKRY’ye ait enerji kaynaklarının Avrupa’ya aktarılmasında merkez rolü oynamak isteyen Yunanistan, İsrail enerji kaynaklarının Avrupa’ya sevkinde Türkiye yarı yarıya daha ekonomik rota olmasına rağmen, AB’nin siyasi desteği ile kendisini ön plana çıkaracaktır. (Gürses ve Heller, 2016) Türkiye’nin ise Doğu Akdeniz’deki enerji kaynakları konusunda en büyük tüketici konumunda olacağı göz önüne alındığında; mezkûr talep potansiyelini, genel çözümleri kendi lehine çevirecek ve tarafları aralarında gaz satışı konusunda rekabet yarışına sokarak ihtilaf oluşturabilecek kapasitesi mevcuttur. (Ellinas, 2016, s. 21)

Gerek potansiyel gaz rezervlerinin yüksekliği gerekse diğer Orta Doğu ülkelerine göre siyasi istikrarının devamlılığı olması sebebiyle İsrail, bölgenin en cazip ülkesi haline gelerek gaz ithal etme seviyesinden gaz ihraç eden ülke konumuna gelmiştir. Ancak, İsrail’in bu cezbedici konumu beraberinde bazı zorlukları da getirmiştir. Delek-Noble ortaklığının, başlangıçtaki düşük potansiyelli saha keşifleri zamanla Tamar ve Leviathan gibi hidrokarbon ile zengin sahaların keşfini sağlamış (Zalel, 2016); ancak oluşan bahse konu şirket tekeline yönelik olarak, kâr oranının Devlet lehine artırılması konusundaki itirazlar sonucunda, İsrail Anayasa Mahkemesi, şirketlerin yoğun lobi faaliyetlerine karşın en büyük saha olan Leviathan’da çalışmaları durdurmuş ve oluşan tekelin kırılmasına yönelik adımları zorlamıştır.¹⁴ (Wrobel, 2011) Bu sebeple, adı geçen şirket ortaklığı, Tanin ve Karish sahalarını (Leviathan gaz rezervinin %9.5’u büyüklüğünde¹⁵) Yunanistan merkezli Ocean Energean Oil and Gas¹⁶ şirketinin GKRY bağlı ortaklığı Energean E&P’ye 148 milyon \$ karşılığında satmıştır.¹⁷ (Offshore Energy Today, 2017). Bahse konu anlaşma; İsrail-Yunanistan-GKRY iş birliğinin somut bir göstergesi olmuş, Doğu Akdeniz deniz alanlarını önemli bir enerji havzasına dönüştürmüş ve orta vadede Mısır’ın da dahil edilmesiyle bölgenin jeopolitik rolünü yükseltmiştir.

Bahse konu şirket tekeline son verme süreci dışında bir diğer çekinilen husus da gelecekte muhtemel keşiflerin son bulması ve İsrail’in tekrar enerji güvenliği sorunu yaşamasıdır. Bu sebeple bu ihtimalin ortadan kaldırılması için bölgesel iş birliğinin desteklenmesi gerekmektedir; Türkiye, Mısır ve Lübnan’ın her birisi için farklı senaryolar öne çıkmaktadır. (Tamçelik, 2016, ss. 249-251) Lübnan’ın İsrail Devleti’ni resmi olarak tanımaması ve İsrail ile çakışan MEB ilanı, bu

¹⁴ Leviathan Sahası anlaşması ile Delek-Noble Energy Konsorsiyumu’nun, İsrail’in doğal gaz stokları üzerinde tekel oluşturacağı endişeleri nedeniyle ve Başbakanın Benjamin Netanyahu’nun anlaşmayı ulusal güvenlik açısından zorlaması sonucunda kabineden bir kişi istifa etmek zorunda kalmış, Netanyahu’nun dahi anlaşmanın geçerliği konusunda tanıklık etmesine rağmen, Mahkeme anlaşmayı iptal etmiştir. (Rettig, 2017)

¹⁵ 58.7 BCM doğal gaz yaklaşık 15 milyar \$ piyasa fiyatına sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bununla birlikte İsrail’in yıllık doğal gaz tüketimi 6.7 BCM, Avrupa’nın yıllık tüketimi ise yaklaşık 500 BCM’dir. (Bousso, 2016)

¹⁶ Ocean Energean Oil and Gas Şirketi; Merkezi Atina/Yunanistan’da olan ve Yunanistan’ın açık denizde petrol çıkartabilen tek şirkettir. Halihazırda Mısır ve Yunanistan’da 5 petrol arama/işletme lisansına sahiptir. Ayrıca Şirket 4 adet açık denizde petrol/doğalgaz çıkartabilen açık deniz platformuna sahiptir. (Energean, 2018)

¹⁷ Taraflar arasında ilk anlaşma 12 Haziran 2016 tarihinde yapılmış, bu anlaşma 17 Aralık 2016 tarihinde İsrail tarafından onaylanmıştır. (Offshore Energy Today, 2017)

ülke üzerinden yapılacak iş birliği projelerini engellemektedir. Türkiye'nin giderek artan yüksek enerji talebi ve doğalgaz sahalarına olan yakınlığı, İsrail'i diplomatik krizleri çözmeye yönlendirmiştir. (Ellinas, 2016, s. 21) Muhtemel bir boru hattının Kıbrıs MEB'inden geçecek olması sebebiyle gerek Türkiye gerekse GKRY-Yunanistan ile yapılan görüşmeler vasıtasıyla Kıbrıs müzakerelerine İsrail tarafından ciddiyle müdahil olunmuştur. Bununla birlikte, Türkiye'ye inşa edilecek yeni boru hattı ihtimali dışında, daha muhtemel/ekonomik görülen ise hâlihazırda var olan Mısır merkezli AGP'nin (Arab Gas Pipeline) genişletilmesidir. Ancak, bahse konu pozitif etkenlerin yanı sıra; Mısır MEB'inde Zohr sahasının keşfi ve İsrail ile yapılan anlaşmaların halk protestoları sebebiyle durdurulması sonucunda Mısır'ın gelecek projeler konusundaki güvenilirliği İsrail tarafından sorgulanmıştır. (El-Wardany, Wilkin ve Elyan, 2017)

İç problemler ve dış kısıtlamalar sebebiyle enerji yalnızlığını uzun süredir gideremeyen İsrail, doğalgaz ihracatını somutlaştırmak adına, yabancı yatırımcıların Doğu Akdeniz hakkında dile getirdikleri şüphelerini gidermek için, bölgesel aktör konumunu üzerine alarak çok taraflı iş birlikleri zorlamakta ve bölgenin istikrarsızlaşmasına sebep olacak gelişmeleri (Kıbrıs müzakereleri gibi) yakından takip ederek müdahil olmaktadır. (Gore, 2014, s. 17)

Doğu Akdeniz'in değişken durumu sebebiyle muhtemel doğalgaz anlaşmaları ve bölgenin geleceği konusunda daha önce belirtildiği üzere 4 ihtimal öne çıkmaktadır: İlk ihtimal, İsrail-Mısır-Ürdün-Lübnan bağlantısı ve bu bağlantının Filistin'e uzatılmasıdır. (Barkat, 2017) Buna göre, hâlihazırda var olan AGP bu ihtimali güçlendirse de İsrail-Arap ülkeleri anlaşmazlığı, Sina Yarımadası'nın istikrarsızlığı, Suriye'deki savaşın Lübnan'a yansımaları gibi problemler, bu planın hem şirketler hem de potansiyel müşteriler tarafından sorgulanmasına yol açmaktadır. (Lovatt ve Toaldo, 2015)

İkinci seçenek, İsrail ve Kıbrıs gazının Avrupa'ya taşınması kapsamında, bu üç bölgenin merkezinde bulunan ve Güney Gaz Koridoruna (GGK)¹⁸ bağlanma ihtimali ile ekonomik bakımdan en mantıklı olan Türk rotasıdır. Bununla birlikte rota üzerindeki İsrail-Filistin-Lübnan-GKRY-Suriye-Türkiye anlaşmazlıkları/çatışma alanları; ayrıca Rus gazının ciddi oranda indirime gitmesi sonucu ortaya çıkacak rekabet edilmesi güç fiyatlamalar, bahse konu seçeneğin uygulanabilirliğini zora sokmaktadır. Ancak İsrail-Türkiye diplomatik gelişmeleri ve Kıbrıs müzakerelerinin kısa vadede sonuca ulaşması gibi yeni durumlar ülkelerin enerji ihracatı/ithalatı konusundaki önceliklerini değiştirerek hızlı adımlar atmalarını sağlayabilir. (Gotev, 2016) Bununla birlikte, doğalgaz ithalatı konusunda Rusya, İran, Azerbaycan, Cezayir ve Nijerya'ya bağımlı olan Türkiye'nin, enerji kaynaklarını çeşitlendirme ve gelecek bölgesel iş birliği projelerinde yerini kaybetmeme düşüncesiyle orta vadede GKRY anlaşmazlığını aşarak Kıbrıs müzakerelerinde sonuca ulaşması kabul edilebilir bir ihtimaldir. (Chikhi, 2016)

Üçüncü yol, bölgenin doğalgaz sahalarını doğrudan Avrupa pazarlarına bağlayacak olan ve Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen DABH (East Med) projesidir. İsrail-Yunanistan-GKRY tarafından da şiddetle desteklenen projenin en büyük getirisi; siyasi istikrarsızlık riskinin en aza inmesi, değişken üretim/tüketim oranlarının ortadan kalkması, rekabetçi fiyatlamaları zorlayacak ihtimalleri azaltması ve AB'nin güneydoğu komşuluk ilişkilerini geliştirmesidir. (AB, 2015a) Bununla birlikte; maliyet faktörleri, Rus gazının alternatif olarak öne çıkarılması ve İsrail ile Kıbrıs

¹⁸ Güney Gaz Koridoru (GGK) (Southern Gas Corridor), Hazar ve Orta Doğu gazının Avrupa'ya taşınması kapsamında Avrupa Komisyonu tarafından başlatılan bir girişimdir. Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, Türkmenistan, Kazakistan, Irak, Mısır ve politik şartlar izin verdiğinde Özbekistan ile İran gibi ülkeler potansiyel iş birliği ülkeleri seçilmiştir. 3500 km'yi kapsayan, 7 ülkenin sınırlarından geçen, 15 enerji şirketinin dâhil olduğu ve 45 milyar \$ yatırım hacmine sahip olan bahse konu girişim, aynı zamanda 3 boru hattı projesini de kapsamaktadır: Güney Kafkas Boru Hattı (SCPX-Azerbaycan, Gürcistan), Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP-Türkiye), Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP, Yunanistan, Arnavutluk, İtalya). (AB, 2015b)

MEB sahalarındaki gaz miktarlarının kısıtlı olması gibi ihtimaller söz konusu plan hakkında olumsuz gelişmeler olarak öne çıkmaktadır. (El-Katiri, 2014, s. 38)

Son olarak, İsrail ve GKRY’de inşa edilmesi planlanan LNG terminallerinin ekonomik altyapısının uygun olmadığına ortaya çıkması sonucu, İdku ve Dimyat’ta halihazırda var olan terminallerin kullanılmasıyla geliştirilecek Mısır LNG Merkezi projesi öne çıkmaktadır. (LNG World News, 2015) Adı geçen terminallerin, doğalgaz sıvılaştırılması ve yıllık 19 milyar metre³ kapasite ile ihracat için hazır olması ve Zohr sahasının keşfedilmesine rağmen yüksek iç talep sebebiyle Mısır tarafından tam kapasite olarak kullanılamaması sonucu (BP, 2017), Kıbrıs ile İsrail sahalarının bu bölgeye bağlanması fikri öne çıkmış ve bu yeni strateji bölgesel LNG merkezi oluşturulmasını hedeflemiştir. Bu kapsamda icra edilen İsrail-GKRY-Mısır görüşmeleri ve yapılan anlaşmalar, kısa vadede ihracat için en iyi çözümü sunsa da bahse konu proje ile ilgili olarak, İsrail’in ihracat konusunda Mısır’a bağımlı olma ve Mısır’ın bölgede doğalgaz konusunda çekim merkezi olarak öne çıkması endişeleri planın uygulanabilirliğinin politik olarak sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. (Offshore Energy Today, 2016)

Deniz Enerji Güvenliği ve Jeopolitik Dengeler

RF özellikle son 20 yıldır, küresel bir güç olarak dünya sahnesinde söz sahibi olmanın yolunun okyanus ötesi bir donanmaya (Dilek, 2012, s. 1523) ve bu donanmayı destekleyebilecek üslere sahip olmaktan geçtiğini anlamış ve küresel politikasını bu düşünce doğrultusunda geliştirerek uygulamaya koymuştur. Doğu Akdeniz Bölgesi, RF’nin hayati derecedeki çıkar alanı kabul edilerek ganbot ve donanma diplomasisine geçilmiştir. (Cohen, 2016)

Hızlı ve istikrarlı bir şekilde büyüyerek daha gelişmiş bir donanma haline gelen Rus Filosunun okyanus aşırı görevlendirilmesi kapsamında RF; Suriye’de Tartus Limanı’nda¹⁹ daimî bir deniz üssü ve Hmeymim’de daimî bir hava üssü kurmuş, Mısır’da bir hava üssü, Hint Okyanusu/Seyşel Adaları, Venezuela, Nikaragua ve Singapur’da deniz üsleri kiralamak için girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca GKRY²⁰ de RF’ye üs kurması için teklifte bulunmuş ancak konuyla ilgili olarak RF yetkilileri askeri üs konusunu asla müzakere etmediklerini belirtmişlerdir. Bahse konu gelişmelerle RF; deniz ulaştırma hatları, düğüm noktaları ve kritik öneme haiz geçitlerde kontrolü sağlayarak ABD’nin küresel güç olma hedefini sürdürmek amacıyla izlediği okyanus ötesi donanma/daimî harekât üssü stratejisine karşılık vermektedir. (Talmazan, 2017)

Bunun somut bir örneği olarak RF; 1 Uçak Gemisi, 1 Kruvazör, 2 Muhrip ve çok sayıda lojistik maksatlı gemilerden oluşan “Admiral Kuznetsov” Uçak Gemisi Görev Grubu’nu (UGGG) 08 Kasım 2016-06 Ocak 2017 tarihleri arasında Doğu Akdeniz’de görevlendirerek yeni üs ve görev bölgesinde DEAŞ hedeflerine yönelik harekât icra etmiştir. Bununla birlikte, söz konusu uçak gemisinin Ocak 2018 tarihinde imzalanan anlaşma ile 3 yıllık bakım sürecine girdiği göz önüne alındığında (Navy Recognition, 2018), RF’nin güç aktarımı konusunda ABD ile kıyaslandığında hala kısıtlı imkanlara sahip olduğu da yadsınamaz bir gerçektir.

¹⁹Doğu Akdeniz’deki askeri varlığını artırarak bölgede önemli bir aktör haline gelen RF, Karadeniz Donanması unsurlarını dönüşümlü olarak Doğu Akdeniz’e intikal ettirmek suretiyle Tartus/Suriye Limanı’nı aktif olarak kullanmaktadır. Rusya, Suriye ile 18 Ocak 2017 tarihinde yaptığı bir antlaşma ile Tartus Limanı’nı modernize edecek/genişletecek şekilde 49 yıllığına kiralamıştır. Ayrıca RF tarafından, hava kuvvetleri unsurları ve hava savunma araç/silahları ile Suriye’deki mevcut rejimi destekleyici yönde güç kullanımına devam edilmektedir. (Sputnik, 2017a)

²⁰GKRY’nin üsleri konusunda ayrıca bir diğer husus da silahlandırılmasıdır. Özellikle adada silahların gizlenmesi sağlarken, geniş bir alan üzerine yayılmaları nedeniyle, olası bir Türk saldırısında zarar görmesi azaltılmak istenmektedir. Bunun için de Baf’ta yerleşim birimlerinin yakınlarında ve askeri havaalanında kurulmuş üsler mevcuttur. (Tamçelik, 2011, s. 400)

Ancak, klasik deniz gücü kavramının dışına çıkan RF, Karadeniz ve Hazar Donanması'nda Buyan-M sınıfı korvetleri görevlendirmiş ve bu gemileri 1350 deniz mili²¹ menzile sahip Kalibr-NK²² tipi LACM²³ ile donatmıştır. Bu gemilerin, 2015 yılında yaklaşık 1500 km seyir ile Hazar Denizi'nden İran ve Irak hava sahalarını kullanarak Suriye'ye yaptığı angajmanlar, RF'nin Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'deki caydırıcılığını dünyaya göstermiştir. Benzer angajmanlar yine aynı tip mühimmat ile Gepard sınıfı fırkateynler ve müteakiben 2017 yılında dalmış halde Kilo sınıfı denizaltılar aracılığıyla da gerçekleştirilmiştir. (Pike, 2017)

Bu duruma ilave olarak RF'nin son dönemde geliştirdiği Karakurt sınıfı korvetleri gerek üzerinde taşıdıkları uzun menzilli 8 Kalibr tipi LACM ve ASCM²⁴ ile gerekse 30 Knots²⁵ üzerindeki hızıyla NATO'nun dikkatini çekmiş ve tehdit önceliklendirmesi içine alınmıştır. (Şeker, 2018, 318) Zira, üzerinde 26 adet Tomahawk füzesi taşıyan 1 adet ABD menşeli Ticonderago sınıfı kruvazör inşa maliyeti ile her biri 8 Kalibr füzesi taşıyan 30 adet Karakurt sınıfı korvet inşa edilebileceği düşünüldüğünde, RF'nin taktiksel olarak çok değerli hedeflere vur-kaç taktiği uygulayacağı açıktır. (Sputnik, 2017b) Bu sayede, nükleer savaş, siber muharebe ve elektronik harp taarruzlarının kapsam dışında tutulduğu bir ortamda, denizlerde büyük ve kapsamlı filoların yüzdürülmesinin veya güç aktarımı yapılmasının da bir bedelinin olacağı RF tarafından ortaya konulmuştur. RF'nin nükleer savaş konusunda da stratejisini değiştirerek, nükleer silahı ilk olarak kullanmama doktrininden vazgeçmesi ve Borei-A sınıfı SSBN'lerini²⁶ 9300 km menzilli nükleer başlık taşıyan Bulava²⁷ tipi ICBM²⁸ ile donatması onu tekrar potansiyel süper güç konumuna yükseltmiştir. (Gady, 2017)

Müteakip dönemde RF'nin; mezkur deniz stratejilerini kullanarak Doğu Akdeniz'i devamlı surette sorunlu bir yapıda kalmasını sağlayacağı, bölgenin enerji koridoru olmasını engelleyerek AB'yi kendisine bağımlı enerji politikalarına mecbur bırakacağı (AB, 2014b, s. 8-9), Doğu Akdeniz'deki benzer bir politikayı Kafkasya ve Orta Asya bölgesinde de uygulayarak bölge ülkelerinin yönetimlerini kendi politik görüşüne yakın kişilerden oluşmasını sağlayacağı, başaramadığı ülkelerde ise istikrarsızlık oluşturarak kendisine alternatif olacak enerji nakil hatlarının veya enerji arzı yapacak ülkelerin güvensizliğini ileri süreceği²⁹ RF Beyaz Kitap'ından yapılabilecek çıkarımlardır. (The Ministry of Foreign Affairs of Russian Federation, 2014)

²¹ Yaklaşık olarak 2500 km'dir. 1 deniz mili=1852 metre

²² Aynı mühimmat için NATO kodu ise farklıdır: SS-N-30A

²³ LACM: Land Attack Cruise Missile-Kara Taarruz Seyir Füzesi

²⁴ ASCM: Anti-Ship Cruise Missile-Gemilere Karşı (Gemi Savar) Seyir Füzesi

²⁵ 1 saatte gidilebilecek 1 deniz miline eşit hız birimi= 1,852 km/saat

²⁶ SSBN: Submersible Ship (SS) Ballistic Missile (B) Nuclear Powered (N)= Nuclear-Powered Ballistic Missile Submarine-Nükleer Balistik Füze Denizaltısı

²⁷ Aynı mühimmat için NATO kodu ise farklıdır: SS-NX-30

²⁸ ICBM: Intercontinental Ballistic Missile-Kıtalararası Balistik Füze

²⁹ RF'nin, istikrarsızlaştırma ve enerji arzı güvensizliği politikasını uyguladığı en iyi örnek Hazar bölgesidir. RF; Kazakistan ve İran'ın da desteğiyle Hazar'ın denizden ziyade göl olduğunu savunarak ulusal sektörlere bölünmesine sıcak bakmamakta ve karşı çıkmaktadır. Bunun yerine Hazar'ın kıyıdaş devletler arasında ortak olarak kullanılmasını ve bu sayede Hazar'ın tümünden yararlanarak batılı devletlerin de bölgede söz sahibi olmasını engellemeyi hedeflemektedirler. "Göl" statüsünde kabul edilmesi durumunda "Ortak Kullanım" senaryosuna istinaden kıyıdaş devletlere; doğal kaynak, arama ve balıkçılık faaliyetleri maksadıyla 25 mil açığa kadar bir alan verilerek geriye kalan alanlar ortak alan olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar RF, bölgede 3 TCM doğalgaz rezerviyle ilk sırada olsa da Azerbaycan ve Kazakistan bölgede üretim yapılan rezervlerin %85'ini çıkarmaktadır. (Ziminitskaya, 2011, s.4) Avrupa'nın, enerji ihtiyacının karşılanmasında RF'ye alternatif oluşturmak istemesi nedeniyle bölge devletleri ile küresel enerji firmaları arasında konsorsiyumlar oluşturulmuştur. Buna karşılık olarak RF, her fırsatta bahse konu işbirliklerin enerji arzı açısından güvensiz olduğunu vurgulamış, bölge ülkelerine siyasi yaptırımlarda bulunmuş ve muadil projeleri öne çıkarmıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) gibi projelerin RF'ye karşı olan enerji bağımlılığına alternatif oluşturacağı düşünülse de halihazırda Orta Asya'daki eski SSCB ülkelerinin üzerlerindeki RF etkisi ve dolayısıyla enerji arzı istikrarsızlık potansiyeli AB'yi uzun süre daha enerji konusunda RF'ye bağımlı kılacaktır. (AB, 2009)

Fransa'nın RF için inşa ettiği iki adet Mistral Sınıfı Amfibi Hücum Gemisinin teslimi, RF'nin Kırım'ı işgali nedeniyle 2015 yılında iptal edilmiştir. (Butter, 2015) Bahse konu gemiler, Fransa ile Mısır arasında yapılan antlaşmaya istinaden Mısır'a satılmış ve birinci gemi Gamal Abdel Nasser 02 Haziran 2016, ikinci gemi Anwar El Sadat ise 16 Eylül 2016 tarihinde teslim edilmiştir. Mısır'ın güç aktarım, barışı destekleme ve insani yardım hareketlerine yönelik imkân ve kabiliyetlerine katkı sağlayacak bu gemilerde kullanılacak helikopterler ise RF ile yapılan anlaşmaya istinaden Ka-52K tipi olacaktır. (Baconi, 2017, s. 9) Almanya'dan Type 209 sınıfı denizaltı, Fransa'dan ise FREMM sınıfı fırkateyn ve Govind 2500 sınıfı korvet tedarik projelerinin yanı sıra güç aktarım imkanına sahip Mistral Sınıfı gemilerin tedariki de dikkate alındığında, Doğu Akdeniz'de geniş hidrokarbon yataklarına sahip Mısır, deniz gücü özelinde baskın karakter olmayı amaçlamaktadır. (Stratfor, 2016)

5000 km menzilli nükleer başlık taşıma kabiliyetli Jericho III tipi ICBM ve nükleer füze atma kabiliyeti kazandırdığı Dolphin sınıfı denizaltılar ile Doğu Akdeniz bölgesindeki tek nükleer güç konumundaki İsrail; Leviathan, Heredit ve Nil havzalarında bulunan 7 TCM doğalgaz, 2.5 BBL petrol için sahip olduğu askeri üstünlüğünü güçlendirerek koruyacaktır. İsrail'in sondaj sahalarını korumak için bölgeye unsurlarını konuşlandırması ve Almanya'dan önümüzdeki süreçte yeni Sa'ar 6 sınıfı korvetler alması dikkat çekicidir. (Wainer ve Benmeleh, 2017) Buna ilave olarak, problemlili dönemde üçlü tatbikatlara katılmayan Türkiye'nin yerini Yunan Donanması tarafından doldurulduğu, İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin tatbikatın yeniden yapılmasına müsaade edecek şekilde gelmesi durumunda, hem Yunanistan hem de Türkiye ile ayrı ayrı tatbikatlar yapabilecek bir mekanizma geliştirebileceği açıklanmıştır. (Anadolu Ajansı, 2016)

ABD, RF ve ÇHC başta olmak üzere önemli küresel güçler, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'e yönelik askeri, ekonomik ve siyasi alandaki stratejisi ve taktiklerini yeniden yapılandırma çabası içerisine girmişlerdir. Bu kapsamda ÇHC, bölgede RF ile ortak tatbikatlar düzenleyerek, petrol iletim hattı ve sivilaştırma tesisleri kurmak için GKRY üzerinden bir hamle yapma çabası³⁰ içerisinde. RF'nin, Atlantik stratejisine karşılık olarak sürdürdüğü Avrasya stratejisinin bir gereği olarak, Berlin-İstanbul-Pekin hattında uzun vadeli hiçbir çatışmaya girmeyeceği; ancak bununla birlikte ÇHC'nin RF'den farklı endüstriyel potansiyele ve ekonomik imkanlara sahip olması nedeniyle iş birliğinin stratejik ve politik ortaklık olarak kalacağı, operatif ve taktik seviyeye inildiğinde uzun vadede çıkar çatışma alanlarının oluşacağı gözlemlenmektedir. (Putten, 2016, s. 342)

ABD-Japonya-Güney Kore iş birliği, RF-İran diyalogu ve Hindistan'ın aşırı ivmeli bir şekilde büyümesi ÇHC'yi Cibuti'de Deniz Üssü kurmaya ve Pakistan'a stratejik yatırımlar yapmaya zorlamıştır. Bahse konu yatırımlar; ÇHC'nin kısa vadeli önceliğinin Güney Çin Denizi olsa da Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'de bir sonraki fırsatta yer almak istediğini göstermektedir. ÇHC'nin, ekonomik yavaşlama, üretim fazlası, ABD'nin Asya'ya Dönüşü ve Yeni Serbest Ticaret Bölgeleri sorunları sebebiyle geliştirdiği Tek Kuşak Tek Yol (One Belt One Road-OBOR)³¹ girişimi çerçevesinde Doğu Asya-Orta Asya-Afrika³²-Batı Asya-Avrupa birbirine bağlanmış; politika

³⁰ ÇHC, bölgede enerji kaynakları söz sahibi olmak için gelecek dönemde GKRY ile stratejik ortaklık kurmayı hedeflemektedir. (Putten, 2016, s. 342)

³¹ Tek Kuşak Tek Yol (One Belt One Road) girişimi, iki ana bileşenden oluşmaktadır: İpek Yolu Ekonomik Kuşağı (Silk Road Economic Belt) ile Deniz İpek Yolu (Maritime Silk Road), kısaca Kuşak ve Yol.

³² Afrika; kolonileştirilme ve ideolojik çatışmalardan sonra artık enerji kaynaklarının önem arz ettiği aşamadır ve ABD ile ÇHC arasındaki rekabete konu olduğu dördüncü evrededir. (Yüksel, 2016, s. 1393)

koordinasyonu, engelsiz ticaret ve finansal bütünlük sağlanmıştır.³³ (Tatar ve Şadan, 2015, s. 315) Bahse konu girişim ile ÇHC Doğu Akdeniz'de; Kumpot/Türkiye, Hayfa/İsrail, İskenderiye/Mısır, Pire/Yunanistan, Napoli,Cenova/İtalya, Cherchell/Cezayir limanlarının tamamını veya hisselerini satın alma ekonomik hamleleri ile dış politikasını dengeleyip askeri gücü ile birlikte yumuşak gücünü artırmaktadır. (Chan, 2018)

Sonuç

Doğu Akdeniz'deki önemli ama dünya doğalgaz rezervinin yalnızca yüzde 3,7'lik kısmına sahip olmasıyla kısıtlı hidrokarbon yatakları, bölgenin stratejik önemini artırmakla birlikte transit enerji taşımacılığını bir gerek olarak öne çıkarmakta ve kıyıdaş ülkeler arasındaki ilişkilerin doğasını da değiştirmektedir. Bölgesel denklemin yeniden kurulduğu günümüzde, Doğu Akdeniz'in istikrarsız konumu, enerji güvenliği açısından çok daha önemli hale gelmiş ve aktörlerin gelişen süreçte konumlarını tekrar değerlendirmeleri gerekmiştir.

ÇHC; Kuşak ve Yol girişimi ile denizden XXI. Yüzyıl vizyonunu çizmiş, proje üzerindeki ülkeler arasında ortaklıklar kurmayı/güçlendirmeyi ve çok boyutlu ülke ağırları ile bağımsız ve sürdürülebilir kalkınmayı hedeflemektedir. Bölgede RF ile ortak tatbikatlar düzenleyerek, petrol iletim hattı ve sıvılaştırma tesisleri kurmak için GKRY'de girişimlerde bulunmaktadır.

RF'nin Suriye ile Irak'taki olaylara İran desteğiyle müdahalesi ve Libya'da da dayanak noktaları geliştirmesi; yaşamsal çıkarlardan ziyade güçlü stratejik çıkarlara yönelik daimî bir doğal varlığa duyulan ihtiyacı gösteren çıkarlar örgüsüne ilişkindir. Bu durum, aynı zamanda RF'nin Mısır'ın enerji meselelerine neden dâhil olduğu sorusunun arka boyutundaki cevabıdır. Doğu Akdeniz, gaz miktarı kapsamında RF için kaygı duyulacak bir rakip olmamakla beraber AB'nin tedarik kaynakları arasına dâhil edildiğinde, coğrafi yakınlık avantajıyla ve bazı koşullar altında, RF'nin en iyi müşterilerinden birisi olarak aylık 5.78 BCM talebi bulunan Türkiye için alternatif bir çözüm olabilecektir.

Bütün bunların ışığı altında, AB'nin doğal olarak bölgeye bağlı kalmaya devam edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır. ABD'de Trump yönetiminin, İsrail-Mısır-Suudi Arabistan iş birliğine özel bir değer verdiği ve isabetsiz veya neticesiz çok taraflı iş birlikleri yerine önemli gördükleri aktörlerle ikili çözümleri tercih ettiği görülmektedir. Eğer bu şekilde farklı ortaklık yapıları ortaya çıkarsa ya da ABD belirli bir müttefik mihverine dayanırsa, AB'ye Atlantik cephesi ile koordinasyon içerisinde hareket etme noktasında ne kadar büyük bir eylem alanı sunulacağı zaman içerisinde netlik kazanacaktır.

Doğu Akdeniz'deki diğer ülke donanmaları, belirli dönemlerde Doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren özellikle Fransa ve ABD'ye ait UGGG'ler ile ÇHC, İsrail ve Mısır deniz unsurları ve araştırma gemi trafiği de dikkate alındığında, 2018-2022 yıllarında deniz-hava trafiği ile gündemin aşırı bir şekilde yoğunlaşacağı ayrıca yeni bölge krizlerinin oluşacağı değerlendirilmeleri öne çıkmaktadır. (McClelland, 1960, 307)

³³ ÇHC; Kuşak ve Yol girişimi ile denizden XXI. Yüzyıl vizyonunu çizmiştir. Proje üzerindeki ülkeler arasında ortaklıklar kurmayı/güçlendirmeyi ve çok boyutlu ülke ağırları ile bağımsız ve sürdürülebilir kalkınmayı hedeflemektedir. ÇHC-Pakistan ve ÇHC-Hindistan-Bangladeş-Myanmar ekonomik koridorları da bahse konu proje ile birlikte yürütülmektedir. Projede Türkiye'ye de önemli bir yer ayrılmış ve 3 deniz/2 kara olmak üzere toplam 5 güzergâh belirlenmiştir. Proje hedefleri arasında özellikle üzerinde durulan konular ise şunlardır: Hükümetler arası işbirliği/iletişim mekanizmaları geliştirmek, ortak çıkarları artırmak, karşılıklı siyasi güveni tazelemek, halklar arasında birebir bağların kurulması, akademik bilgi paylaşımı (ÇHC, her yıl Kuşak ve Yol ülkelerinden gelen 10000 öğrenciye devlet bursu vermektedir), uluslararası ulaşım hatları/kanalları/altyapısı inşa etmek, serbest ticaret bölgeleri belirlemek, BRICS Yeni Kalkınma Bankası gibi kredi ve finans sistemleri oluşturmak, Şanghay İşbirliği Örgütü gibi organizasyonlar kurmak, İpek Yolu Fonu'nun ivedi bir şekilde hazır hale getirilmesi. (Chan, 2018)

Türkiye'ye Yönelik Güvence Tedbirleri³⁴ kapsamında Doğu Akdeniz'de; Türkiye ev sahipliğinde icra edilen tatbikat ve eğitimlere NATO unsurlarının daha sık iştirak etmesinin, bölgede bulunan NATO ülkelerine ait gemilerin Aksaz Limanı dışındaki diğer Türk limanlarına da ziyarette bulunmasının, aylık olarak icra edilen AWACS uçuşlarına devam edilmesinin ve NATO ülkelerinin bölgedeki güvence tedbirlerine katkılarının artırılmasının sağlanması önlemleri de NATO tarafından bölge stratejileri kapsamında ifade edilmiş ve uygulamaya konulmuştur.

Muhtemel boru hatları konusunda öne sürülen teklifler incelendiğinde; hâlihazırdaki şartların devam etmesi durumunda öne çıkan seçenek, bölgenin doğalgaz sahalarını doğrudan Avrupa pazarlarına bağlayacak olan, Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen ve İsrail-Yunanistan-GKRY üçlü görüşmeleriyle gittikçe somutlaşan DABH (East Med) projesidir.

DABH projesinin, diğer ihtimallere göre çok daha pahalı olmasına rağmen siyasi açıdan en kabul edilebilir olması projeyi öne çıkarmaktadır. Tespit edilen doğalgaz miktarının, sadece bölge ülkelerinin ihtiyacını karşılayacak ölçüde olmasına rağmen, önümüzdeki günlerde yeni tespitlerin olması halinde, proje ekonomik olarak da desteklenecektir. Ayrıca, İsrail MEB'indeki doğalgaz aracılığıyla üretilen elektrik ihracatı kapsamında, 1520 kilometrelik İsrail-GKRY-Girit-Attika hattındaki Avrasya Enterkonnektörü Elektrik Bağlantısı'nın da söz konusu boru hattı ile aynı güzergâh üzerinde olması, bahse konu seçeneğin durumunu daha da güçlendirmektedir.

Bununla birlikte, İsrail-Türkiye diplomatik gelişmeleri, Kıbrıs müzakerelerinin kısa vadede sonuca ulaşması ve AB için çok önemli olan Güney Gaz Koridoru'nun varlığı gibi destekleyici faktörler, ekonomik bakımdan en mantıklı olan Türk rotasının öne çıkmasını sağlayabilir.

GKRY tarafından, uluslararası güç sistemine dâhil edilerek, hukuksuz uygulamalar ile istismar edilmek istenen Kıbrıs Adası'nda, Türk Halkının adanın doğal kaynakları ve deniz alanları üzerindeki temel hak ve menfaatlerinin korunmasının bir gereklilik olduğu, söz konusu gerekliliğin sürdürülmesi esnasında, ABD ve AB ülkeleri ile enerji şirketlerinin, bölgedeki siyasi oluşumlara karşı çıkabilecek adımları atmaması adına Türkiye'ye çeşitli baskılar oluşturacağı ihtimal dahilindedir.

Doğu Akdeniz'in geleceği konusunda, özellikle Türkiye-GKRY arasında yaşanan anlaşmazlık, bölgenin geleceği için en önemli sorun olarak tanımlanmakta ve oluşacak siyasi istikrarsızlığın muhtemel kaynağı olarak gösterilmektedir. Bu sebeple, şirketlerin faaliyetlerine güven ortamı içerisinde devam etmesi ve tüm tarafların kazançlarını azami seviyeye yükseltmesi adına, Kıbrıs müzakereleri çok dikkatli bir şekilde takip edilmekte, ayrıca geline süreçten geri dönülmemesi adına müzakerelere ABD başta olmak üzere diğer ülke/organizasyon/şirketin müdahil olduğu göze çarpmaktadır.

Özellikle şirketlerin, 2018-2022 yıllarında bölgede yapacakları stratejik yatırımların, başka bir siyasi istikrarsızlık ile tehlikeye düşmemesi için lobi faaliyetlerini artırdıkları kaydedilmiş, tarafları anlaşmaya zorlayacak teklif/taahhüt/imali tehditlerde bulunduklarına dair haberlere açıkça yer verilmiş; sonuç olarak şirketlerin/bölgesel aktörlerin bu talepleri Kıbrıs müzakere sürecine yansarak, sonuç odaklı konferansların yapılması kararlaştırılmıştır.

DEAŞ ile küresel etki alanına dahil olan Suriye ve Irak'ın gelecek dönemdeki durumlarını belirlemek üzere ülkelerin menfaat çatışmasına gireceği, önümüzdeki dönemde GKRY'nin yapacağı hidrokarbon aramaları ile Doğu Akdeniz'de suların giderek ısınacak olması, Suriye'de yürütülen/yürütülecek harekâtlar dikkate alındığında; Türkiye adına, Ege ve Karadeniz'de milli menfaatlerini korumak için gerekli faaliyetleri icra etmekte tereddüt etmemek kaydıyla yeni bir krizin parçası olunmaması (Altuner ve Tatar, 2016, s. 817), Doğu Akdeniz'de kuvvetli bir deniz ve

³⁴ Tailored Assurance Measures for Turkey-TAMT

hava gücü ile bulunulması, özellikle bölgesel aktörler ve oyun kurucu/değiştirici devletler ile aşırı gergin bir yapıda ilişkiden uzak durulması, başta İsrail ve Mısır olmak üzere enerji alanında söz sahibi olabilecek ülkelere, bölgenin en güçlü ve istikrarlı devletinin Türkiye olduğu ve en makul ve en ucuz enerji sevkiyatının Türkiye üzerinden Avrupa'ya yapılabileceğinin vurgulanmasının hayati öneme haiz olduğu değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- AB. (2009). *Assessment report of directive 2004/67/EC on security of gas supply*. Erişim Tarihi: 27.01.2018, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SEC:2009:0978:FIN:EN:PDF>
- AB. (2014a). *Country reports accompanying the document progress towards completing the internal energy market (SWD/2014/0311)*. Erişim Tarihi: 27.01.2018, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex:52014SC0311>
- AB. (2014b). *European energy security strategy*. Erişim Tarihi: 22.01.2018, <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy/energy-security-strategy>
- AB. (2015a). *Eastern Mediterranean natural gas pipeline Pre-FEED studies*. Erişim Tarihi: 24.01.2018, <https://ec.europa.eu/inea/en/connecting-europe-facility/cef-energy/projects-by-country/multi-country/7.3.1-0025-elcy-s-m-15>
- AB. (2015b). *Towards a European energy union: European Parliament resolution of 15 December 2015*. Erişim Tarihi: 22.01.2018, www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2015-0444+0+DOC+XML+V0//EN
- AB. (2017a). *The Union list of projects of common interest*. Erişim Tarihi: 29.01.2018, https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/annex_to_pci_list_final_2017_en.pdf
- AB. (2017b). *European neighbourhood policy and enlargement negotiations*. Erişim Tarihi: 29.01.2018, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/egypt_en
- Abu Nasr, D. (2016). *Unwanted: The \$10 billion gas deal with Israel that Jordan needs*. Erişim Tarihi: 29.01.2018, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-10-26/unwanted-the-10-billion-gas-deal-with-israel-that-jordan-needs>
- Al Jazeera. (2016). *Amman protest: Jordan-Israel natural gas deal in focus*. Erişim Tarihi: 24.01.2018, <http://www.aljazeera.com/news/2016/09/amman-protests-jordan-israel-natural-gas-deal-focus-160930170916074.html>
- Altuner, G. ve Tatar, V. (2016). Doğu Akdeniz'de yeni enerji kaynakları ve Türkiye'nin güvenliği. H. Çomak, C. Sancaktar ve S. Demir (Ed.). *Uluslararası güvenlik-yeni politikalar, stratejiler ve yaklaşımlar*. İstanbul:Beta Yayınları. ss. 805-818.
- Anadolu Ajansı. (2016). *Turkey hits historic gas consumption record in Jan*. Erişim Tarihi: 26.01.2018, <http://v.aa.com.tr/541692>
- Baconi, T. (2017). *Pipelines and pipedreams*. London:European Council on Foreign Relations.
- Baker, P. (2017). *For Israel, energy boom could make friends out of enemies*. New York Times. Erişim Tarihi: 13.01.2018, https://www.nytimes.com/2017/01/14/world/middleeast/israel-energy-boom.html?_r=0.

- Barkat, A. (2017). *Conflict with Lebanon on gas looking likely*. Erişim Tarihi: 19.01.2018, www.globes.co.il/en/article-conflict-with-lebanon-over-gas-looks-increasingly-likely-1001181811
- Bousso, R. (2016). *Israel seeks new gas routes to Europe after fixing red tape*. Erişim Tarihi: 21.01.2018, <https://www.reuters.com/article/israel-gas/israel-seeks-new-gas-routes-to-europe-after-fixing-red-tape-idUSL8N1BD3XT>
- BP. (2017). *Statistical review of world energy*. Erişim Tarihi: 31.01.2018, <https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/statistical-review-2017/bp-statistical-review-of-world-energy-2017-full-report.pdf>
- Butter, D. (2015). *Russia's Syria intervention is not all about gas*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Chan, M. (2018). *First Djibouti now Pakistan port earmarked for a Chinese overseas naval base*. Erişim Tarihi: 21.01.2018, www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2127040/first-djibouti-now-pakistan-port-earmarked-chinese
- Center for Strategic&International Studies (CSIS). (2018). *What does Calypso mean for Cyprus and Eastern Mediterranean gas?* Erişim Tarihi: 10.02.2018, <https://www.csis.org/analysis/what-does-calypso-mean-cyprus-and-eastern-mediterranean-gas>
- Chikhi, L. (2016). *Algeria's gas exports to EU set to rise 15 percent in 2016*. Reuters. Erişim Tarihi: 21.01.2018, <http://www.reuters.com/article/us-algeria-energyidUSKCN0XV0UG>
- Cohen, H. (2016). *Russia wants share in Israeli gas*. Erişim Tarihi: 21.01.2018, www.globes.co.il/en/article-russia-wants-share-in-israeli-gas-1001119921
- Columbia Center on Global Energy Policy. (2016). *New global gas market*, Erişim Tarihi: 21.01.2018, http://energypolicy.columbia.edu/sites/default/files/2016_CGE_Summit.pdf
- Daily Sabah. (2016). *Israeli study points to Turkey as cheapest way to carry natural gas*. Erişim Tarihi: 01.01.2018, <https://www.dailysabah.com/energy/2016/12/27/israeli-study-points-to-turkey-as-cheapest-way-to-carry-natural-gas>
- Dilek, M.S., (2012). Akdeniz'de Yaşanan Güvenlik Sorunu ve Büyük Güçlerin Politikası (1936-1939), Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4 Fall 2012, p. 1519-1540, ISSN: 1308-2140, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3910>, ANKARA-TURKEY.
- Energy Information Administration, USA (EIA). (2013). *Overview of oil and natural gas in the Eastern Mediterranean region*. Erişim Tarihi: 31.01.2018, https://www.eia.gov/beta/international/analysis_includes/regions_of_interest/Eastern_Mediterranean/eastern-mediterranean.pdf
- EIA. (2016). *Country profile: Israel*. Erişim Tarihi: 01.01.2018, <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=ISR>
- El-Katiri, L. (2016). Political dialogue to facilitate the development of energy resources in the East Mediterranean. S. Colombo and N. Sartori (Eds.). *The OSCE's contribution to energy governance* El-Katiri, M. ve El-Katiri, L. (2014). *Regionalizing East Mediterranean gas: energy security, stability and the U.S. role*. Pennsylvania: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College. in the Mediterranean region. Rome: Istituto Affari Internazionali.
- Ellinas, C. (2016). *Hydrocarbon developments in the Eastern Mediterranean: the case for pragmatism*. Washington: Atlantic Council.

- El-Wardany, S., Wilkin, S. ve Elyan, T. (2017). *Eni, BP Pouring More Investment Into Egypt Than Anywhere Else*. Erişim Tarihi: 13.01.2018, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-02-14/eni-to-start-gas-output-in-egypt-amid-10-billion-spending-plan>
- Energean. (2018). *Energean Israel appoints Stena Drilling for the development drilling of the Karish Field offshore Israel*. Erişim Tarihi: 31.01.2018, <https://www.energean.com/media/2413/energean-press-release-rbl-facility.pdf>
- Fortune. (2016). *Israel's government approves Leviathan natural gas deal*. Erişim Tarihi: 11.01.2018, fortune.com/2016/05/22/israel-leviathan-natural-gas/
- Gady. (2017). *Russia's deadliest sub test fires intercontinental ballistic missile*. Erişim Tarihi: 22.01.2018, <https://thediplomat.com/2017/06/russias-deadliest-sub-test-fires-intercontinental-ballistic-missile/>
- Geropoulos, K. (2017). *Political backing for pipeline to connect Israel's Leviathan and Cyprus' Aphrodite gas fields to Greece and Italy*. Erişim Tarihi: 08.01.2018, <https://www.neweurope.eu/article/greece-cyprus-italy-israel-sign-mou-east-med-gas-pipeline/>
- Gore, O. (2014). *Current Status of Oil and Gas Exploration and Production in Israel*. Ministry of Economy of Israel Report. Erişim Tarihi: 19.01.2018, <http://www.assolombarda.it/servizi/internazionalizzazione/documenti/presentazione-di-o.-gore>
- Gotev, G. (2016). *Cyprus will develop offshore gas irrespective of reunification*. Erişim Tarihi: 30.01.2018, <http://eurac.tv/1Qa9>
- Green, J. (2017). *A change of course*. Erişim Tarihi: 20.01.2018, <https://www.lngindustry.com/liquid-natural-gas/09022017/a-change-of-course/>
- Gürses, E. ve Heller, J. (2016). *Israel, Turkey restore ties in deal spurred by energy prospects*. Erişim Tarihi: 30.01.2018, <http://reut.rs/28XGNKf>
- Hadjicostis, M. (2016). *Cyprus, Egypt sign deal paving way for gas pipeline*. Erişim Tarihi: 09.01.2018, <https://apnews.com/778ec804905f40b096fad34a4cfb58a0>
- Hodgson, N. (2015). *Petroleum systems of the Levant, spectrum report*. Erişim Tarihi: 05.01.2018, http://d8d673da5f0d55e3ea5a-6496b70fad7e6663b590babbc0242de1.r89.cf1.rackcdn.com/FP%2020.10.2015%20Neil%20Hodgson_Spectrum%20presentation.pdf
- International Energy Agency (IEA). (2014). *World energy outlook*. Erişim Tarihi: 06.01.2018, <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/WEO2014.pdf>
- Kanter, J. (2016). *Europe seeks alternative to Russian gas*. Erişim Tarihi: 19.01.2018, <https://www.nytimes.com/2016/02/17/business/energy-environment/european-union-seeks-to-reduce-reliance-on-russian-gas.html>
- Kattan, V. (2012). *The gas fields off Gaza: A gift or a curse*. Erişim Tarihi: 15.01.2018, <https://al-shabaka.org/briefs/gas-fields-gaza-gift-or-curse/>
- Kennedy, C. (2016). *Game-changer Leviathan gas field sees serious delays*. Erişim Tarihi: 07.01.2018, <https://oilprice.com/Energy/Natural-Gas/Game-Changer-Leviathan-Gas-Field-Sees-Serious-Delays.html>
- LNG World News. (2014). *Cyprus to start negotiations over LNG terminal*. Erişim Tarihi: 25.01.2018, <http://www.lngworldnews.com/?p=141543>

- LNG World News. (2015). *Cyprus gas to reach European market via Damietta LNG facility in Egypt*. Erişim Tarihi: 15.01.2018, <http://www.lngworldnews.com/?p=166760>
- Lovatt, H. ve Toaldo, M. (2015). *EU differentiation and Israeli settlements*. European Council on Foreign Relations. Erişim Tarihi: 28.01.2018, www.ecfr.eu/publications/summary/eu_differentiation_and_israeli_settlements3076
- McClelland, C. (1960). The function of theory in international relations. *Journal of Conflict Resolution*, vol. 4.
- Ministry of Foreign Affairs of Italy. (2016). *Union for the Mediterranean's ministerial conference on energy*. Erişim Tarihi: 11.01.2018, https://www.esteri.it/mae/en/sala_stampa/archivionotizie/approfondimenti/2016/12/conferenza-ministeriale-energia.html
- Morningstar, R. (2016). *Trans-Adriatic pipeline to boost European energy security*. Erişim Tarihi: 17.01.2018, <https://www.voanews.com/a/european-energy-security/3345129.html>
- Natural Gas Asia. (2015). *Power sector consumes 70% of Egypt's gas*. Erişim Tarihi: 05.01.2018, <http://www.naturalgasasia.com/power-sector-consumes-70-of-egypt-gas-17213>
- Navy Recognition. (2018). *Admiral Kuznetsov maintenance contract to be signed in Q1 2018*. Erişim Tarihi: 09.01.2018, <https://www.navyrecognition.com/index.php/news/defence-news/2018/january-2018-navy-naval-defense-news/5837-admiral-kuznetsov-maintenance-contract-to-be-signed-in-q1-2018.html>
- Offshore Energy Today. (2016). *Cyprus: LNG plant construction depends on future gas discoveries*. Erişim Tarihi: 15.01.2018, <http://www.offshoreenergytoday.com/?p=200062>
- Offshore Energy Today. (2017). *Noble energy confirms Leviathan field sanction*. Erişim Tarihi: 17.01.2018, <https://www.offshoreenergytoday.com/noble-energy-confirms-leviathan-field-sanction/>
- Oil&Gas Journal (OGJ). (2016). *Three blocks awarded offshore Cyprus*. Erişim Tarihi: 09.01.2018, www.ogj.com/articles/2016/12/three-blocks-awarded-offshore-cyprus.html
- Pike, J. (2017). *Global Security- 3M-14 / Klub-A / Caliber-NK*. Erişim Tarihi: 14.01.2018, <https://www.globalsecurity.org/military/world/russia/kalibr.htm>
- Putten, F. P. (2016). *Infrastructure and geopolitics: China's emerging presence in the eastern mediterranean*. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* vol.8-4. ss. 337-351
- Ratner, M. (2016). *Natural gas discoveries in the Eastern Mediterranean*. Washington:Congressional Research Service.
- Reed, S. (2016). *Israel courts foreign money in effort to become gas exporter*. Erişim Tarihi: 15.01.2018, <http://nyti.ms/2bFPkWB>
- Reuters. (2016). *Israel's government approves Leviathan natural gas deal*. Erişim Tarihi: 19.01.2018, <http://af.reuters.com/article/energyOilNews/idAFL5N18J096>
- Rettig, E. (2017). *Obstacles to Israeli natural gas development*. Erişim Tarihi: 11.01.2018, <http://tekmormonitor.blogspot.com.tr/2017/01/obstacles-to-israeli-natural-gas.html>
- Schiffer, H-W. (2014). *Structure of energy supply by energy sources*. Erişim Tarihi: 31.01.2018, <https://www.iea.org/ciab/papers/EU-28.pdf>

- Shaffer, B. (2011). Israel-New natural gas producer in the Mediterranean. *Energy Policy*, vol. 39, no. 9, ss. 5379-5387
- Shiryaevskaya, A. (2016). *Egypt may return to gas exports after discovery*. Erişim Tarihi: 06.01.2018, <http://bloom.bg/29extF6>
- Smedley, M. (2016). *EXXON/QP among Cyprus bidders*. Erişim Tarihi: 09.01.2018, <http://www.naturalgasworld.com/exxon/qp-among-cyprus-3rd-round-bids-30813>
- Sputnik. (2017a). *Modernization of Russian naval support base in Tartus may take 5-7 years*. Erişim Tarihi: 03.01.2018, <https://sputniknews.com/military/201705181053741797-tartus-base-modernization-russia/>
- Sputnik. (2017b). *Sea Warrior: Capabilities of Russia's Cutting-Edge Karakurt Corvettes*. Erişim Tarihi: 17.01.2018, <https://sputniknews.com/military/201711251059427471-russia-navy-karakurt-missile-corvettes/>
- Srivana, V. (2016). *Cyprus approved BG Group as partner in offshore Aphrodite gas field*. Erişim Tarihi: 26.01.2018, <http://www.offshore-technology.com/news/newscyprus-approves-bg-group-partner-offshore-aphrodite-gas-field-4787325>
- Stratfor. (2016). *Egypt: The Eastern Mediterranean's next natural gas hub*. Erişim Tarihi: 05.01.2018, <https://worldview.stratfor.com/article/egypt-eastern-mediterraneans-next-natural-gas-hub>
- Stocker, J. (2012). No EEZ solution: The politics of oil and gas in the Eastern Mediterranean. *Middle East Journal*, vol. 66, no. 4, ss. 579-597
- Şeker, B.Ş. (2016a). International maritime security: the 100 rules. H. Çomak, C. Sancaktar ve S. Demir (Ed.). *Uluslararası güvenlik-yeni politikalar, stratejiler ve yaklaşımlar*. İstanbul:Beta Yayınları.
- Şeker, B.Ş. (2016b). Mixed migration by sea and maritime security: Syrian and Libyan cases. H. Çomak, C. Sancaktar ve Z. Yıldırım (Ed.). *Uluslararası politikada Suriye krizi*. İstanbul:Beta Yayınları.
- Şeker, B.Ş. (2018). Mediterranean maritime jurisdiction areas and Mediterranean security. Saarbrücken:LAP Lambert Academic Publication.
- Tagliapietra, S. (2016). Will the European market need East Mediterranean gas?. A. Giannakopoulos (Ed.). *Energy cooperation and security in the Eastern Mediterranean: A seismic shift towards peace or conflict?*. Tel Aviv: Daniel Abraham Center.
- Talmazan, Y. (2017). *Russia establishing permanent presence at its Syrian bases*. Erişim Tarihi: 19.01.2018, <https://www.nbcnews.com/news/world/russia-establishing-permanent-presence-its-syrian-bases-minister-defense-n832596>
- Tamçelik, S. ve Kurt, E. (2015). Değişen Doğu Akdeniz denkleminde Mısır'ın hidrokarbon politikası ve Türkiye'ye yansımaları. İ.A. Acar, N. Demir, O. Tekir (Ed.). *I. Uluslararası Avrasya enerji sorunları sempozyumu bildiriler kitabı*. İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi. ss. 445-462.
- Tamçelik, S. (2016). Doğu Akdeniz'deki enerji keşifleri ve Kıbrıs. H. Çomak, C. Sancaktar ve S. Demir (Ed.). *Uluslararası güvenlik-yeni politikalar, stratejiler ve yaklaşımlar*. İstanbul:Beta Yayınları. ss. 249-281.
- Tamçelik, S., (2011). Kıbrıslı Rumların Bölge Barışını Tehdit Eden Silahlanma Çabaları, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or*

-
- Turkic Volume 6/3 Summer 2011, p. 391-424, ISSN: 1308-2140, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2353>, ANKARA-TURKEY.
- Tatar, V. ve Şadan, G. (2015). Artan petrol ihtiyacının Çin dış politikasına etkisi. H. Çomak, C. Sancaktar ve Z. Yıldırım (Ed.), *Enerji diplomasisi*. İstanbul:Beta Yayınları. ss. 303-317.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2012). Press release regarding the second international tender for off-shore hydrocarbon exploration called by the Greek Cypriot Administration. Erişim Tarihi: 19.01.2018, http://www.mfa.gov.tr/no_-43_-15-february-2012_-second-international-tender-for-off_shore-hydrocarbon-exploration-called-by-the-greek-cypriot-administration-_gca_.en.mfa
- The Ministry of Foreign Affairs of Russian Federation. (2014). *White Book*. Erişim Tarihi: 19.01.2018, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/46086>
- U.S. Department of State. (2017). *Secretary Tillerson travels to Ukraine and Turkey*. Erişim Tarihi: 14.01.2018, <https://blogs.state.gov/stories/2017/07/10/en/secretary-tillerson-travels-ukraine-and-turkey>
- Wainer, D. ve Benmeleh, Y. (2017). *Israel-Turkey gas talks may wrap up in summer*. Erişim Tarihi: 11.01.2018, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-03-21/israel-turkey-gas-talks-may-wrap-up-in-summer-steinitz-says>
- Wrobel, S. (2011). *Sheshinski eases proposed tax for gas exploration firms*. Erişim Tarihi: 19.01.2018, <http://www.jpost.com/National-News/Article.aspx?id=202116>
- Yüksel, M.A., (2016). Afrika Jeopolitiği ve ABD'nin Afrika Politikası, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 11/2 Winter 2016, p. 1389-1408, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9001>, ANKARA-TURKEY.
- Zalel, Y. (2016). *Leviathan delay cost Israel \$26bn: Minister*”. Erişim Tarihi: 13.01.2018, <https://www.naturalgasworld.com/steinitz-israel-lost-up-to-nis-100-bn-because-of-leviathan-delay-30584>
- Zemach, S. (2016). Israel's exploitation of hydrocarbons: Status Quo or Quo Vadis?. A. Giannakopoulos (Ed.), *Energy cooperation and security in the Eastern Mediterranean: A seismic shift towards peace or conflict?*. Tel Aviv: Daniel Abraham Center.
- Ziminitskaya, H. (2011). Is the Caspian Sea a sea; and why does it matter? *Journal of Eurasian Studies*, vol. 2-1. ss. 1-14